

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wisselende kiezers

Daudt, H.

Citation

Daudt, H. (1983). Wisselende kiezers. *Acta Politica*, 18: 1983(2), 274-286. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452331>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wisselende kiezers

H. Daudt

Een trek naar rechts in partijpolitieke krachtsverhoudingen is het nettore-sultaat van de wisselingen, die zich binnen het electoraat hebben voorge-daan tussen de Kamerverkiezingen van 26 mei 1981 en die van 8 september 1982.

Wanneer, zoals ook in vorige publikaties is gedaan¹, de partijen worden geordend van links naar rechts, dan ontstaat het beeld van linkse en 'niet-linkse' partijen, zoals in tabel 1 is weergegeven. Per saldo zijn de linkse partijen ten koste van niet-linkse partijen acht zetels kwijtgeraakt. Bovendien kan uit deze tabel afgeleid worden, dat het aantal zetelwisselin-gen 15 is geweest. Een opmerkelijk aantal wanneer men bedenkt dat van 1956 tot en met 1977 het aantal zetelwisselingen bij opeenvolgende Kamer-verkiezingen als volgt opliep: 8, 9, 15, 17, 18, 19; en tussen 1977 en 1981 daalde tot 13.

Op basis van dergelijke zetelverdelingen na verkiezingen plachten vroe-ger schrijvers van hoofd artikelen in kranten zelfverzekerd te beweren, dat de EVP kiezers had weggetrokken van de PPR, de PvdA drie zetels had gewonnen van het CDA en D'66 tien zetels was kwijtgeraakt aan de VVD en één aan de Centruumpartij. Sinds de opkomst van het verkiezingsonder-zoek met behulp van steekproeven is bekend dat de wisselingen in kiesge-drag, die achter dit nettoresultaat schuilgaan, aanmerkelijk gecompliceer-der zijn. En sinds de Intomart-NOS-onderzoeken (zie *Kiezen in Nederland*, (1981), pp. 139-141), waarbij ongeveer 40.000 kiezers worden onder-vraagd, is zelfs per partij met redelijke precisie aan te geven, waar winst en verlies vandaan komen en naar toe gaan. Zoals uit tabel 2 blijkt, zijn er bij het Intomart-NOS-onderzoek van september 1982, evenals de vorige keren, slechts geringe verschillen met de werkelijke uitslag. In de publici-teit direct na de verkiezingen is overigens de nadruk gelegd op afwijkingen van de werkelijke uitslag, omdat op de verkiezingsavond de belangstelling zich vooral richtte op de vragen of CDA dan wel PvdA de grootste partij

H. Daudt Wisselende kiezers

Tabel 1: Verschil in zetelverdeling per partij bij de Kamerverkiezingen van 1981 en 1982

	1981	1982	verschil
CPN	3	3	0
PSP	3	3	0
EVP	0	1	+ 1
PPR	3	2	- 1
PvdA	44	47	+ 3
D'66	17	6	- 11
	70	62	
CDA	48	45	- 3
DS'70	0	0	0
VVD	26	36	+ 10
Overige partijen	6	7	+ 1
	80	88	

Tabel 2: Prognose Intomart en werkelijke uitslag verkiezingen 1982

partijen	prognose %	werkelijke uitslag %
PvdA	29,2	30,4
CDA	30,1	29,3
VVD	24,1	23,1
D'66	4,1	4,3
PSP	2,3	2,3
CPN	2,1	1,8
SGP	1,9	1,9
PPR	1,6	1,6
RPF	1,4	1,5
GPV	0,8	0,8
Centruumpartij	0,7	0,8
EVP	0,8	0,7
DS'70	0,4	0,4
Overige partijen	0,5	1,1
	100,0	100,0
Opkomst	80,1	80,6

zou worden en hoeveel zetels de VVD zou krijgen. Deze beide vragen werden in de prognose onjuist beantwoord.

Evenals na de vorige verkiezingen is een overzicht gemaakt van het totaal aantal constante en wisselende kiezers in de Intomartsteekproef (tabel 3).

Tabel 3: Totaal aantal constante en wisselende kiezers in Intomart-steekproef

Totaal constante kiezers in	1981 en 1982	28981	78%
Partijwisselaars	6574	18%	
Thuisblijvers – kiezers	1056	3%	
Nieuwe jonge kiezers	549	1%	
Totaal wisselaars (zonder categorieën thuisblijvers 1982 en voormalige kiezers)		8179	22%
Constanten + wisselaars		37160	100%
Geen informatie over kiesgedrag in 1981		2828	
Totaal		39988	

Het ligt voor de hand dat er – één jaar in plaats van vier jaar na de vorige verkiezingen – slechts een uiterst laag percentage nieuwe jonge kiezers in de steekproef zit (in 1981 was dit 7%). Minder vanzelfsprekend is dat het percentage partijwisselaars (18%) en het percentage thuisblijvers-kiezers (3%) na één jaar nagenoeg gelijk is aan dat van 1981 na een vierjarige periode (van 1977 tot 1981: partijwisselaars 19% en thuisblijvers-kiezers 2%). Men bedenke overigens wel dat in feite het percentage van 22% wisselende kiezers in tabel 3 een onderschatting geeft van het aantal kiesgerechtigden, dat zijn kiesgedrag heeft gewisseld tussen 1981 en 1982, omdat het Intomart-materiaal geen enkele informatie kan geven over degenen die in 1982 niet en in 1981 wel hebben gestemd (zie *Kiezen in Nederland*, 1981, p. 140). Bovendien zal in feite een aantal kiezers verschillend hebben gestemd in 1981 en 1982, maar bij de beantwoording van de Intomart-enquête hebben opgegeven dat in 1981 dezelfde partij is gekozen als in 1982. Op deze onderschatting van het aantal wisselaars door vertekend geheugen wordt gewezen in Van der Eijk en Niemöller's *Electoral Change in the Netherlands*, hoofdstuk IV, en in *De Nederlandse Kiezer '77*, pp. 148-149.

In de tabellen 4, 5, 6 en 7 is een overzicht gegeven van de constante kiezers en de verschillende soorten wisselaars die hebben gestemd op PvdA, CDA, VVD en D'66. Uit het Intomart-onderzoek na de verkiezingen van 1977 bleek, dat de PvdA ondanks een grote zetelwinst een klein verlies had geboekt op de wisselingen tussen partijen; in 1981, toen de zetelwinst weer

Tabel 4: Partij van de Arbeid

Partij	winst van	verlies aan	saldo winst van	saldo verlies aan
CDA	285	166	119	
VVD	139	304		165
D'66	1001	90	911	
PSP	263	85	178	
CPN	125	51	74	
SGP	1	4		3
PPR	162	60	102	
RPF	7	3	4	
GPV	1	—	1	
Centrumpartij	4	48		44
EVP	9	20		11
DS'70	7	22		15
Overige	27	27	—	—
	2031	880	1389	238

Saldo *winst* op wisseling tussen partijen 1151

Totaal constanten in 1981 en 1982	8229	76%
Partijwisselaars naar PvdA	2031	19%
Thuisblijvers naar PvdA	431	4%
Nieuwe jonge kiezers naar PvdA	131	1%
Totaal wisselaars naar PvdA	2593	24%
Constant + wisselaars	10822	100%
Geen informatie over 1981	849	
Totaal	11671	

grotendeels verloren ging, was er een groot verlies als gevolg van partijwisselingen; ditmaal evenwel was er een *winstsaldo* bij de partijwisselingen van dezelfde omvang (1151). Het overgrote deel hiervan is veroorzaakt door de ineensstorting van D'66.

Het CDA hield in 1977 nog een winstsaldo over op de wisseling tussen partijen, maar bij beide volgende verkiezingen was er sprake van verlies (in 1982 van 432). Het grootste deel van de winst op partijwisselingen was in 1977 afkomstig van de PPR; in 1981 werd het meeste per saldo verloren aan D'66, de RPF en aan de VVD; in 1982 profiteerde de VVD het meeste van de afvallers van het CDA en kwam de PvdA op de tweede plaats.

Tabel 5: CDA

partij	saldo		saldo	
	winst van	verlies aan	winst van	verlies aan
PvdA	166	285		119
VVD	495	845		350
D'66	244	97	147	
PSP	5	6		1
CPN	1	3		2
SGP	18	20		2
PPR	28	19	9	
RPF	46	63		17
GPV	10	5	5	
Centrumpartij	2	14		12
EVP	16	83		67
DS'70	11	15		4
Overige	3	22		19
	1045	1477	161	593

Saldo *verlies* op wisseling tussen partijen 432

Totaal constanten in 1981 en 1982		9583	88%
Partijwisselaars naar CDA	1045	10%	
Thuisblijvers naar CDA	150	1%	
Nieuwe jonge kiezers naar CDA	108	1%	
Totaal wisselaars naar CDA		1303	12%
Constanten + wisselaars		10886	100%
Geen informatie over 1981		1152	
Totaal		12038	

De VVD heeft in alle drie de verkiezingsjaren winst geboekt uit de wisseling tussen partijen. In 1977 was de PvdA de grootste donor, in 1981 was het opnieuw de PvdA, op de voet gevolgd door het CDA, dat in 1977 nog een kleine winst had behaald op de VVD. In 1982 werd D'66 de grootste leverancier (492), gevolgd door CDA (350) en PvdA (165). Opvallend is dat de sinds 1972 continue stijging van de VVD pas sinds 1981 zich ook manifesteert in winst in partijwisselingen ten opzichte van het CDA.

Het grote verlies van D'66 is, zo blijkt uit tabel 7, per saldo naar alle partijen met uitzondering van de RPF gegaan; het grootste deel ging naar links (1097 naar PvdA, PPR, PSP, EVP en CPN), 696 kiezers verdwenen

Tabel 6: VVD

partij	saldo		saldo	
	winst van	verlies aan	winst van	verlies aan
CDA	845	495	350	
PvdA	304	139	165	
D'66	565	73	492	
PSP	21	8	13	
CPN	12	7	5	
SGP	3	2	1	
PPR	21	11	10	
RPF	11	7	4	
GPV	5	6		1
Centrumpartij	9	39		30
EVP	4	6		2
DS'70	19	20		1
Overige	20	7	13	
	1839	820	1053	34

Saldo *winst* op wisseling tussen partijen 1019

Totaal constanten in 1981 en 1982		6908	75%
Partijwisselaars naar VVD	1839	20%	
Thuisblijvers naar VVD	278	3%	
Nieuwe jonge kiezers naar VVD	168	2%	
Totaal wisselaars naar VVD		2285	25%
Constanten + wisselaars		9193	100%
Geen informatie over 1981		443	
Totaal		9638	

naar partijen rechts van D'66, voornamelijk naar de VVD.

Vooraf uit deze cijfers blijkt, hoezeer de 'klassieke toerekening' van zetelwinst en -verlies aan enkele partijen ('D'66 verliest tien zetels aan de VVD') een vertekend beeld geeft van hetgeen zich in werkelijkheid aan gecompliceerde wisselingsprocessen afspeelt.

In 1981 was het opkomstpercentage van de kiesgerechtigden 86,13% en in 1982 daalde dit tot 80,6% volgens de werkelijke uitslag - percentages, die in de Intomart-prognose met respectievelijk 87,6% en 80,1% goed worden benaderd. Ofschoon er dus een flinke stijging is van het aantal thuisblijvers in ruim één jaar, zou het onjuist zijn de conclusie te trekken dat

Tabel 7: D'66

partij	winst van	verlies aan	saldo winst van	saldo verlies aan
CDA	97	244		147
PvdA	90	1001		911
VVD	73	565		492
PSP	14	53		39
CPN	5	30		25
SGP	—	5		5
PPR	3	88		85
RPF	5	5		—
GPV	—	4		4
Centrumpartij	5	24		19
EVP	1	38		37
DS'70	4	23		19
Overige	6	16		10
	303	2096		1793

Saldo verlies op wisseling tussen partijen 1793

Totaal constanten in 1981 en 1982	1190	77%
Partijwisselaars naar D'66	303	19%
Thuisblijvers naar D'66	34	2%
Nieuwe jonge kiezers naar D'66	28	2%
Totaal wisselaars naar D'66	365	23%
Constanten + wisselaars	1555	100%
Geen informatie over 1981	76	
Totaal	1632	

het hier gaat om een groeiend aantal burgers dat zich definitief afwendt van de politiek. Naast permanente thuisblijvers en jonge kiesgerechtigden, die nog maar niet zijn gaan stemmen, zitten er in deze categorie de kiesgerechtigden die nu eens thuisblijven en dan weer gaan stemmen. Zoals in *Kiezen in Nederland*, op p. 140, is uiteengezet, is met met behulp van het Intomart-materiaal niets te zeggen over aard en omvang van de groep constante thuisblijvers, over de nieuwe jonge kiesgerechtigden die thuis zijn gebleven, en over diegenen die bij de vorige verkiezing wel, maar nu niet hebben gestemd. Alleen over degenen die bij een vorige verkiezing zijn thuisgebleven, maar nu wel hebben gestemd, is er informatie. Uit tabel 3 is al

Tabel 8: Waarheen gingen de thuisblijvers uit 1981?

partijen	absolute aantallen	% aandeel van partijen onder voormalige thuisblijvers	% aandeel van partijen in gehele steekproef
PvdA	431	40,8	29,2
VVD	278	26,4	24,1
CDA	150	14,2	30,1
PSP	39	3,7	2,3
D'66	34	3,2	4,1
CPN	29	2,7	2,1
PPR	23	2,2	1,6
Centrumpartij	20	1,9	0,7
Overige	20	1,9	0,5
EVP	12	1,1	0,8
RPF	9	0,9	1,4
SGP	5	0,5	1,9
DS'70	4	0,4	0,4
GPV	1	0,1	0,8
	1055	100	100

Tabel 9: Waarheen gingen de nieuwe jonge kiezers?

partijen	absolute aantallen	% aandeel van partijen onder nieuwe jonge kiezers	% aandeel van partijen in gehele steekproef
VVD	168	30,6	24,1
PvdA	131	23,9	29,2
CDA	108	19,7	30,1
PSP	29	5,3	2,3
D'66	28	5,1	4,1
PPR	24	4,4	1,6
EVP	17	3,1	0,8
CPN	14	2,6	2,1
SGP	8	1,5	1,9
DS'70	6	1,1	0,4
Overige	6	1,1	0,5
RPF	4	0,7	1,4
GPV	4	0,7	0,8
Centrumpartij	1	0,2	0,7
	548	100,0	100,0

gebleken dat de groep kiesgerechtigden, die bij de verkiezingen van 1981 niet, maar in 1982 wel heeft gestemd, drie procent vormt van de kiezers van 1982. In tabel 8 is aangegeven op welke partij deze thuisblijvers uit 1981 in 1982 hebben gestemd.

Bij de verkiezingen van 1981 bleek, dat de thuisblijvers uit 1977 in overwegende mate zich voelden aangetrokken tot linkse partijen. Ook nu blijkt dat het geval, zij het in mindere mate. In 1981 stemde 65,7% van de voormalige thuisblijvers op PvdA, D'66, CPN, PSP of PPR. In 1982 stemde 53,7% van de voormalige thuisblijvers op een van de volgende zes linkse partijen: PvdA, PSP, CPN, PPR, EVP, D'66, partijen die in de gehele steekproef 40,1% van de stemmen kregen. De relatieve trek naar rechts, ook bij deze categorie kiezers, blijkt duidelijk uit de winst van de VVD. In 1981 koos 13,8% van de voormalige thuisblijvers voor de VVD, in 1982 was er met een percentage van 26,4% bijna sprake van een verdubbeling. Overigens blijkt zowel in 1981 als in 1982 de PvdA het meest te profiteren van een terugkeer naar de stembus (1981: 35,4%; 1982: 40,8%).

Een geheel ander beeld levert het kiesgedrag van de nieuwe, jonge kiezers op, zo is af te lezen in tabel 9. Evenals in 1981 oefenen de PvdA en het CDA een relatief geringe aantrekkingskracht uit op deze nieuwe groep stemgerechtigde staatsburgers. In 1981 hadden deze beide partijen in de gehele steekproef een aanhang van 58,9% en onder de nieuwe jonge kiezers slechts 42,8%. In 1982 verschijnt een vrijwel identiek beeld met een aanhang van 59,3% in de gehele steekproef en slechts 43,6% onder de nieuwe, jonge kiezers. Evenals in 1981 zijn voor de nieuwe jonge kiezers in sterkere mate dan voor de ouderen de kleine linkse partijen en de VVD interessant. PSP, D'66, PPR, EVP en CPN hadden in de gehele steekproef een gezamenlijk aandeel van 10,9%, maar 20,5% van alle nieuwe jonge kiezers stemde op deze partijen. Ook in deze categorie boekte de VVD echter het grootste succes. In 1981 stemde 19,4% van de nieuwe jonge kiezers op de VVD; ditmaal was het percentage 30,6%, waarmee de VVD onder deze categorie kiezers de grootste partij werd. Frappant is dat van alle 548 nieuwe jonge kiezers in de Intomartsteekproef er slechts één zijn stem heeft uitgebracht op de Centruumpartij.

Twee nieuwe partijen, die beide zonder succes al aan de verkiezingen van 1981 hadden meegedaan, behaalden in 1982 voldoende stemmen voor een Kamerzetel: de Evangelische Volkspartij en de Centruumpartij. Uit tabel 10 blijkt dat de EVP aanhang uit vele categorieën heeft verworven: 27,1% was afkomstig van voormalige CDA-kiezers en 33,3% kwam gezamenlijk van D'66, PvdA, nieuwe jonge kiezers, PPR en PSP.

Blijkens tabel 11 is de Centruumpartij een geval apart. Voor en na de

Tabel 10: Waar kwamen de kiezers van de EVP vandaan?

partijen	absolute aantallen	%
EVP	88	28,8
CDA	83	27,1
D'66	38	12,4
PvdA	20	6,5
Nieuwe jonge kiezers	17	5,6
PPR	14	4,6
PSP	13	4,2
Thuisblijvers '81	12	3,9
RPF	10	3,3
VVD	6	2,0
CPN	2	0,7
Overige	2	0,7
GPV	1	0,3
	306	100,1

Tabel 11: Waar kwamen de kiezers van de Centrumpartij vandaan?

	absolute aantallen	%
PvdA	48	20,2
Centrumpartij	43	18,1
VVD	39	16,4
D'66	24	10,1
Thuisblijvers 1981	20	8,4
CPN	19	8,0
CDA	14	5,9
PPR	6	2,5
PSP	6	2,5
EVP	5	2,1
Overige	5	2,1
RPF	4	1,7
DS'70	3	1,3
SGP	1	0,4
Nieuwe jonge kiezers	1	0,4
	238	100,1

verkiezingen is deze groepering afgeschilderd als een extreem rechtse, racistische partij; uit gedetailleerde verkiezingsuitslagen is gebleken dat er grote aanhang is verworven in de oude wijken van de grote steden; en in de publiciteit is het beeld ontstaan van een partij die het moet hebben van steun van nihilistische, fascistisch 'angehauchte' jongeren, die rellen veroorzaken bij voetbalwedstrijden, en van vervreemde mensen die zich allang hebben afgewend van de andere, beschaafde, politieke partijen. Dit stereotiepe beeld wordt wreed verstoord door de Intomart-cijfers, waaruit is af te leiden welke kiezers de Centruumpartij aan een zetel in de Tweede Kamer hebben geholpen. In de eerste plaats is al gebleken uit tabel 9 dat slechts 1 van de 548 nieuwe jonge kiezers uit de steekproef op de Centruumpartij heeft gestemd. In de tweede plaats blijkt een vijfde van de aanhang (20,2%) uit voormalige PvdA-kiezers te hebben bestaan. In de derde plaats waren de linkse partijen gezamenlijk (PvdA, D'66, CPN, PPR, PSP en EVP) de leveranciers van 45,4% van de huidige aanhang van de Centruumpartij; VVD en CDA leverden 22,3% van de aanhang en 8,4% bestond uit thuisblijvers in 1981.

In hun proefschrift *Electoral Change in the Netherlands* poneren Van der Eijk en Niemöller de stelling dat het zinvol is om partijen ééndimensionaal te ordenen op een links-rechts schaal en dat in het algemeen kiezers bij hun wisseling van partij slechts kleine afstanden afleggen op deze links-rechts schaal. Als men louter af zou gaan op de herkomst van de kiezers van de Centruumpartij, dan zou men deze partij een plaats moeten toekennen ter hoogte van D'66. Het is echter niet zinvol om op dergelijke wijze de plaats van een partij te bepalen, zeker niet waar het hier om een extreem kleine groep kiezers gaat, namelijk 238 uit in totaal 39.988. Waar een partij staat in het politieke spectrum kan beter worden bepaald op basis van de perceptie van alle kiezers. Als men dat doet blijkt de Centruumpartij inderdaad een duidelijk rechtse partij te zijn, waarbij echter opvalt dat – in tegenstelling tot wat voor de overige partijen het geval is – er onder de kiezers weinig overeenstemming bestaat hoe links of hoe rechts deze partij eigenlijk is.²

In het politieke dagboek van Jan Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug*, is op bladzijde 256 de volgende passage te lezen, gedateerd op woensdag 6 oktober 1982, over een bijeenkomst op het departement van Algemene Zaken:

'Ria, die ons op AZ van koffie voorziet, zei een halfjaar geleden tegen Joop den Uyl: 'Meneer Den Uyl, vroeger stemde ik altijd op u, maar u begrijpt niets meer van wat er in de oude wijken wordt gedacht'. Joop schrok ervan; we mogen het ons trouwens allemaal aantrekken. De zetel voor de Centruumpartij bewijst hoe nodig het is dat we ons iets van Ria's woorden aantrekken'.

Blijkens de Intomart-cijfers is Ria niet de enige geweest die er zo over dacht.

De belangrijkste conclusies uit deze Intomart-gegevens kunnen als volgt worden samengevat:

- De PvdA heeft in 1982 voor het eerst (vergeleken met de Intomart-gegevens uit 1981 en 1977) winst geboekt op de wisseling tussen partijen. Eveneens heeft de PvdA geprofiteerd van de thuisblijvers uit 1981, maar op de jonge kiezers blijft de PvdA relatief geringe aantrekkingskracht uitoefenen.
- Het CDA heeft verlies geboekt bij de wisseling tussen partijen en had bovendien onvoldoende aantrekkingskracht op voormalige thuisblijvers en op nieuwe, jonge kiezers.
- Evenals vorige malen heeft de VVD winst behaald op de wisseling tussen partijen en bij de nieuwe jonge kiezers, maar ditmaal heeft de VVD bovendien geprofiteerd van voormalige thuisblijvers. Opmerkelijk is dat pas sinds 1981 de VVD winst behaalt uit de partijwisselingen tussen CDA en VVD.
- Het grootste deel van het verlies van D'66 is *niet* naar de VVD gegaan, maar naar linkse partijen, in het bijzonder de PvdA.
- In het algemeen blijken voormalige thuisblijvers overwegend op linkse partijen te stemmen, maar daarnaast profiteerde ditmaal de VVD van deze groep.
- In 1981 en in 1982 stemden nieuwe jonge kiezers in sterkere mate dan ouderen op de kleinere linkse partijen en op de VVD; op deze groep hadden PvdA en CDA minder aantrekkingskracht.
- De Centruumpartij had geen enkele attractie voor nieuwe jonge kiezers. Bijna de helft van de aanhang bestaat uit voormalige kiezers op linkse partijen.

Noten

1. De ordening van partijen van links naar rechts is ontleend aan mijn bijdrage 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945', in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980, pp. 178-197). In mijn artikel 'Wisselende kiezers' in *Kiezen in Nederland* is deze ordening overgenomen in tabel 1, waar ook de verschillende zetelverdelingen per partij zijn vermeld. Voor deze verkiezing is hieraan toegevoegd de EVP, die als linkse splinterpartij tussen PSP en PPR is geplaatst, al zou plaatsing bij voorbeeld rechts van de PPR eveneens te verdedigen zijn geweest. Vergelijkingen met de verkiezingen van 1981 en 1977 verwijzen naar de tabellen die zijn opgenomen in 'Wisselende Kiezers' van 1981 en 'Winst en Verlies van de Partijen' in *De Nederlandse Kiezer* '77.

2. In het Nationaal Kiezers Onderzoek 1982 is alle respondenten verzocht aan te geven waar de diverse politieke partijen geplaatst moeten worden op een links-rechts as.

Hoewel er voor geen enkele partij volstrekte overeenstemming tussen de kiezers bestaat, zijn de verschillen van mening doorgaans vrij beperkt: wat de één bij voorbeeld centrum-links plaatst, wordt door een ander een plaats meer naar links of naar rechts gezien. De Centruumpartij vormt de enige duidelijke uitzondering op deze globale overeenstemming: in 15% van de gevallen wordt de Centruumpartij als uiterst links gezien, in 60% van de gevallen als uiterst rechts, en de resterende 25% is min of meer gelijk verdeeld over de acht tussen deze twee uitersten in liggende posities op een links-rechts schaal. Voor een uitgebreide discussie over het gebruik van partijpercepties raadplege men Van der Eijk en Niemöller (1983, pp. 229-250, 271-276, 411-428).

Literatuur

- Almond, G., en S. Verba (1965) *The civic culture*. Boston: Princeton University Press
- Andeweg, R. B. (1982) *Dutch voters adrift. On explanations of electoral change, 1963-1977*. Leiden (proefschrift)
- Bakvis, H. (1981) *Catholic power in the Netherlands*. Montreal
- Boddendijk, F. R., M. Klein en E. Nolte (1979) 'Mijnheer de voorzitter...' Een verslag van een onderzoek naar de grote afwezigheid van vrouwen in de Nederlandse politiek sinds 1945. Amsterdam: Vrije Universiteit Mededelingen, 1979-8
- Bronner, A. E., en R. de Hoog (1978) *Politieke voorkeur. Oordelen en beslissen*. Amsterdam (proefschrift)
- Bourque, S., en J. Grossholtz (1973) Politics an unnatural practice: political science looks at female participation. *Politics and Society* 4, 1973, 225-266
- Bruyn, L. P. J. de, J. W. Foppen en A. Hoogerwerf (red.) (1973a) *De Nederlandse kiezer 1972*. Alphen a. d. Rijn: Samsom
- Bruyn, L. P. J. de, J. W. Foppen en A. Hoogerwerf (red.) (1973b) *De Nederlandse kiezer 1973*. Alphen a. d. Rijn: Samsom
- Butler, D., en D. E. Stokes (1969, 1974) *Political change in Britain*. London: MacMillan
- Campbell, A., P. E. Converse, W. E. Miller en D. E. Stokes (1960) *The American voter*. New York: Wiley
- Cobben, N. P., en J. A. P. Hagenaaars (1977) Enkele analysetechnieken voor het bepalen van de effecten van leeftijd, cohort en periode. *Sociale Wetenschappen* 20, 1977, 65-101
- Daalder, H. (1974) *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. Assen: Van Gorcum
- Daalder, H. (1979) The Netherlands, in: S. Henig (ed.), *Political parties in the European Community*. London: Allen and Unwin, 175-208
- Dam, M. van (1977) Voorwoord bij De Hond (1977).
- Daudt, H. (1977) Winst en verlies van de partijen, in: Irwin, Verhoef en Wiebrens (red.) (1977), 138-149
- Daudt, H. (1980) De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945, in: G. A. Kooy, J. H. de Ru en H. J. Scheffer (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 178-197
- Daudt, H. (1981) Wisselende kiezers, in: Eggen, Van der Eijk en Niemöller (red.) (1981), 132-150
- Doel, J. van den (1978) *Demokratie en welvaartstheorie* (2e druk). Alphen aan den Rijn: Samsom